

Luigino Bruni – Stefano Zamagni

Civil gazdaság

Kiss Károly könyvismertetése*

Manapság a piacra úgy tekintünk, mint a kíméletlen önzés megvalósulásának színterére. Tudatunkban szinte a természeti törvények erejével van jelen, hogy ez másképpen nem is lehet: ilyen az emberi természet és ennél fogva ilyennek kell lennie a gazdaságnak is. Az evolúciobiológiában azonban az emberi természetről differenciáltabb kép él. Sokan osztják azt az álláspontot, hogy az önzetlenség és az együttműködés ugyanúgy biológiai örökségünk része, mint az önzés; az egyéni szelekció eredményezte az önzést, a csoportos pedig az együttműködést. (Richard Dawkins az egyéni szelekció kizárólagossága mellett kardoskodik, míg Edward O. Wilson a csoportszelekciót hangsúlyozza.) De vajon a közgazdaságtan el tud-e mozdulni ebbe az irányba? Mi az esélye annak, hogy a gazdaságban az együttműködés és az önzetlenség játssza a fő szerepet?

A főáramú közgazdaságtan kialakulását Adam Smith-re és a klasszikus angol-skót közgazdákra, majd az őket követő neoklasszikusokra vezetjük vissza. Smith-nek tulajdonítjuk a „láthatatlan kezét”, a mindent elrendező piaci erőket, melyek az egyéni önzésekből összekovácsolják a közjót. A XX. században a főáramú közgazdaságtan a liberális piacgazdaságot, illetve a jóléti gazdaságot felváltva favorizálta. A 2008 óta tartó világgazdasági válság azonban erős kételyeket támaszt bennünk: vajon érvényes-e még ez a közgazdaságtan, képesek leszünk-e segítségével úrrá lenni a bajokon? És ha nem, van-e az emberi természetet a versenyszellemmel azonosító főáramú közgazdaságtannak alternatívája?

A főáramú közgazdaságtan leváltására már a múlt században többféle elmélet született. A katolikus gazdasági tanítás Arisztotelész és Aquinói Szent Tamás tételeiből kiindulva a XI. Piusz pápa nevéhez fűződő 1931-es *Quadragesimo annoban* teljesedett ki. Azt hirdeti, hogy gazdasági cselekvésünknek erkölcsileg motiváltnak kell lennie és a profit nem lehet cél, csak az emberi szükségletek kielégítésének eszköze. Ugyanezek a gondolatok köszönnek vissza Polányi Károly 1944-ben megjelent híres művéből, *A nagy átalakulásból*. Többen az antropocentrikus gazdaság elvét hangsúlyozzák, mely azt jelenti, hogy az ember erkölcsi megújulásán át vezet az út az erkölcsös gazdaságba. Egy másik irányzat, az ökológiai közgazdaságtan fő elve az, hogy a gazdaságnak az ökoszisztémák eltartó-

* Kiss Károly közgazdász, a Budapesti Corvinus Egyetem nyugdíjas docense.

képességének határain belül kell maradnia. Ez szolidáris társadalompolitikával egészül ki. Az újabb elméletek a gazdaság működését létünk szakrális alapjaival kötik össze (lásd például László Ervin nézeteit). Korábban Schumacher a buddhizmust tartotta az alternatív gazdaságelmélet megfelelő szellemi háttérének, de Zsolnai László ma azt hangsúlyozza, hogy a spirituális elem nem csak vallási alapú lehet. Érdekes említést tennünk Amartya Senről, 1998 Nobel-díjasáról, aki azt javasolja, hogy több gazdasági funkciót a piac helyett más, társadalmi jellegű intézményekre kell bízni. A válság során újból előkerültek a biológiai párhuzamok is; ezúttal Andrew Lo amerikai közgazdász révén. Az ökoszisztémák mintájára analógiákat dolgozott ki az emberi társadalom és gazdaság szereplői és intézményei számára, s ezeket a természetben tapasztalható folyamatoknak megfelelően akarná működtetni. (Lásd erről: *A közgazdaságtan esendőssége*; 43. o. <http://kisskaroly.x3.hu/gazdasagelmélet/valsag-es-gazdasagelmélet-teljes.pdf>)

A közgazdaságtan számára tehát a feladat adott: hogyan lehetne a piacot nemes törekvések szolgálatába állítani? Hogyan lehetne visszafordítani azt a folyamatot, amelyet a politikában – épp ötszáz évvel ezelőtt – Macchiavelli indított el (*A fejedelem*), nagyjából rá száz évre Hobbes folytatott (mindenki harca mindenki ellen; *homo homini lupus*), majd újabb száz év elteltével Mandeville fejezett be (*A méhek meséje*), és amelyre a modern közgazdaságtan épült.

A helyzet egyáltalán nem reménytelen. Az angol ipari forradalomig és az angol-skót klasszikus közgazdák fellépéséig a gazdaságban az erkölcsnek fontos szerepe volt. Pesszimizmusunkat az táplálja, hogy a XX. század eleje óta megszoktuk, hogy Anglia, majd az Egyesült Államok világuralma folytán a tudományokban is e két hatalom a mérvadó és elhanyagoltuk az egyéb iskolákat. A közgazdaságtant azonban nem csak angolszászok művelik. Luigino Bruni és Stefano Zamagni olasz közgazdászok az itáliai reneszánszhoz mint történelmi előképhez nyúlnak vissza és a civil gazdaság megerősítését, szociális piacok létrehozását javasolják. *Civil gazdaság* című könyvük megmutatja, hogy a XVIII. századi itáliai felvilágosodás és közgazdasági iskola merőben más eredményeket produkált, mint a mai főáramú közgazdaságtant létrehozó angol-skót felvilágosodás: az olasz polgári humanizmusból kinövő civil gazdaság fogalmát. (A mű hazai megjelentetése elsősorban Baritz Sarolta alternatív közgazdász, domonkos rendi szerzetesnővér érdeme.)

A főként Antonio Genovesi nevéhez köthető irányzat (aki egyébként Adam Smith kortársa volt) a piacot – az itáliai polgári humanizmus hagyományát követve – olyan intézménynek tekintette, ahol a polgári erények, a kölcsönösség és egymás tisztelete játszották

a fő szerepet. Ezzel szemben a skót-angol felvilágosodás közgazdászai teljesen más útra léptek. Smith-t ugyan tévesen tartják a láthatatlan kéz kitalálójának, de ő nyitotta meg az utat ahhoz a felfogáshoz, hogy a piacon egyszerre részt vevő önérték és erény szétválasztható. A következő lépésben Jeremy Bentham a boldogságot hasznossággá degradálta, majd Philip Wicksteed kidolgozta annak elméletét, hogy a piacon megjelenő önérték és erény nem csak szétválasztható, de ez a művelet, a gazdasági cselekvés leválasztása a személyes és érzelmi motivációktól még hasznos is, a közgazdaság-tudomány fejlődését segíti elő. A neoklasszikusok végül is szétválasztották a *homo oeconomicus* színterét, a gazdaságot a *homo sociologicus* tevékenységi területétől, a szociológiától. E tudományos „fejlődésnek” az utolsó, végzetes lökést a XX. század elején megjelenő pozitívizmus adta, mely minden értékítéletet száműzött a közgazdaságtanból. *„Ahhoz, hogy pozitivista szándékú tudománynak fogadják el, a gazdaságtannak meg kellett szabadulnia minden etikai bilincstől és az antropológia metafizikájának kódétól.”* (97. o.) Ily módon az eredetileg a boldogságot kereső és az emberi kapcsolatokra és érzelmekre építő diszciplínából az emberi igényeket az anyagi javakra és hasznosságra redukáló tudományt alakítottak ki. Ezt az átmenetet a szerzők a könyv V. fejezetében fejtik ki, mely *„Az angol hagyomány: a humanista Adam Smithtől a Robinson Crusoe-közgazdaságtanig”* címet viseli, utalva a mai ember individualizmusára és elszigeteltségére. A közgazdaságtan mai változataiban elsősorban a személytelen, eszközjellegű kapcsolatokat kritizálják: *„Gary Becker és a Chicagói Gazdasági Iskola módszertana például, amelyre sokszor hivatkozik a közgazdaság-tudomány, azon a feltételezésen alapul, hogy lehetséges úgy elemezni az emberi viselkedést, hogy kiterjesztjük az instrumentális racionalitás alkalmazási területét, hogy az minden szándékos cselekvést felöleljen, bármilyen területről is legyen szó, a politikától a valláson keresztül a családig.”* (89. o.) De az olasz Vilfredo Pareto is megkapja a szerzőktől a magáét: *„Pareto valójában kulcsszerepet játszott az igazi kapcsolatiság vagy kölcsönösség közgazdaságtanból való száműzésében. Szerinte a közgazdaságtan csak a logikus cselekedetekkel foglalkozik, ahol a logikus »tisztán eszközszerűséget« jelent”* (94. o.).

A kérdés tehát ez: van-e visszaút az itáliai felvilágosodáshoz, amikor a gazdaságban még helye volt az erkölcsnek és az önzetlenségnek is.

A kor, amelyről szó van, a Duecento, Trecento, Quattrocento, az itáliai reneszánsz nagy századai. Itália városállamaiban ekkor alakult ki a kapitalizmus. Megjelent a commenda, a tőzsdei vállalatok előfutára, a tengeri hajózáshoz kötődő biztosítási cégek, a kettős

könyvelés, a váltó, a tőzsde, és mind fogalmilag, mind a gyakorlatban az érték, a kamat, a csere, a diszkont (41. o.). (Szemben azzal, hogy a kapitalizmus kialakulását többnyire a protestantizmus megjelenéséhez, Max Weber protestáns etikájához szoktuk kötni.) A Cinquecento – Amerika felfedezése, és ezáltal a fő tengeri hajózási utak áttérrelődése az Atlanti óceánra, majd a reformáció elindulása miatt – a szerzők szerint gazdasági és társadalmi-erkölcsi szempontból már hanyatlást mutat. (Ez meghökkentő, de az ő gondolatmenetük szempontjából logikus megállapítás; az Újvilág felfedezésével és a reformációval elinduló változások a mai individualista kapitalizmus kialakulásához vezettek.)

Bruni és Zamagni leírják, hogy ennek a korai piacgazdaságnak a kölcsönösség, a jó polgári erkölcsök és a bizalom szolgáltak az alapjául. Az itáliai reneszánsz idején a piacon szolidaritás érvényesült. A közjó kialakulását a civil erényekre vezették vissza – és nem az önérdék követésére, mint később, a klasszikus közgazdaságtanban. Széles körű volt az ajándékozás és az adomány, abból kiindulva, hogy a kereskedelem gyümölcsét a közösség egészének joga van élvezni. A korai vállalatok könyvelésében gyakori tétel volt a szegényeknek adott ajándék. Az előzmény a szerzetesrendek gyakorlata, a „monasztikus kultúra” volt; a szerzeteseknek kötelező volt segíteni a szegényeket és kölcsönt adni a szűkséget szenvedőknek. A vagyont és a kamatot nem ítélték el, csak az uzsorát, és ha a vagyont rossz célra használták fel.

Ezt a gazdasági-társadalmi gyakorlatot a XV. és XVI. században kezdődő olasz felvilágosodás formálta szellemi hagyománnyá, első sorban a milánói és a nápolyi iskola képviselői, és polgári humanizmusnak nevezik. Fő képviselője Antonio Genovesi (1712–1769). Ez figyelemre méltó teljesítmény, hiszen az itáliai városállamok hanyatlása az 1500-as évek kezdetétől a szellemi áramlatokban is felszínre hozott kedvezőtlen jelenségeket. Így például megjelent a „lát-hatatlan kéz” elődje, abban a formában, hogy „*a magánérdeket a Gondviselés keze vezeti a közjó felé*” (66. o.), és e jelenséget „nem szándékoltt cselekedet” néven emlegették az erkölcstudományi írásokban.

A szerzők részletesen kidolgozzák, hogyan építhető fel és használható az a piac, mely visszafogadja emberi természetünk jobbik felét, a kölcsönösséget és az önzetlenséget. (A „kölcsönösség” a könyv kulcsfontosságú fogalma.) Szerintük „*a liberális-individualista eszmeáramlat nagy szellemi vonzereje abban rejlik, hogy a személyközi kapcsolatok sokféleségét egy speciális formára redukálja – a szerződésre (másképpen az egyenértékek cseréjére)*” (19. o.). A rideg, instrumentalista kapcsolatok azonban alkalmatlanok az em-

ber teljes körű szükségleteinek kielégítésére, ahol a kapcsolati javak játsszák a főszerepet. *„A kapcsolati javakat azonban nem lehet a magánjavak előállítására vonatkozó szabályok szerint létrehozni... Olyan módon sem történhet az előállításuk, mint ahogyan az állam törekszik a közjavak előállítására.”* (125. o.) Ez súlyos megállapítás. Az következik belőle, hogy a kívánt célt nem érhetjük el oly módon – amint egyébként logikusnak látszana –, hogy a jóléti állam gyakorlatát folytatva-megerősítve, kiterjesztjük a jóléti szolgáltatásokat. A „kapcsolati javak” másféle viselkedést, másféle felfogást, másféle embert tételeznek fel; a fogyasztói társadalom konzumidiótája (Czakó Gábor leleménye) erre alkalmatlan.

A piac átalakítása során az egyenértékek cseréjéből (amikor a tranzakció csak akkor jön létre, ha mindkét fél „teljesít”) át kell lép-nünk a kölcsönösségbe. Ekkor az ügylet az esetben is megvalósul, ha tudjuk, hogy a másik fél pillanatnyilag nem képes teljesíteni, de szándékában áll, vagy pedig szívességünket harmadik személynek viszonzozza. Ez egyben a gazdaság humanizálásának az útja. Meg kell változtatni az intézményi feltételeket is. A munkanélküliség például jelentősen mérséklődne, ha megszüntetnénk a munka és a munkahely közötti intézményi korlátokat, s ezáltal kielégíthető lenne a gondozási szolgáltatás és a házimunka iránti hatalmas kereslet. Az új gyakorlat és megvalósítás hordozói a civil társadalmi és non-profit szervezetek, szövetkezetek, a szegények bankjai és hasonlóak. A nonprofit szervezeteknek a szerzők átmeneti szerepet tulajdonítanak: csak addig lesz funkciójuk, amíg a piac és a gazdaság nem humanizálódik.

Mint már korábban is utaltam rá, Bruni és Zamagni nem fogadja el azt a logikusnak látszó érvelést, hogy a piac az önérdek, az állam pedig a közjó hordozója és generálója; sőt, ezt kettős tévedésnek tartják (101. o.). A gazdaságot, s így a piacot és az államot is humanizálni kell. Tehát nem a piac működési körének a szűkítése a megoldás. Elképzeléseik lényege három pontban foglalható össze: (1) *A piac „olyan intézménnyé válhat, amely nemcsak a gazdaság hatékony előállítására képes, hanem annak bizonyos méltányossági szabályok szerinti újraelosztására is”.* (2) *„Lehetővé kell tenni, hogy a piac olyan helyé váljon, ahol az olyan gazdasági szereplők, amelyek célja nem a haszonszerzés, de mindazonáltal képesek értéket létrehozni, szintén működhessenek önállóan.”* (3) *„Lehetővé kell tenni, hogy a piac olyan hely legyen, ahol a fogyasztó olyan állampolgár, akinek nemcsak a végtermék (áru vagy szolgáltatás) minőségével kapcsolatban vannak jogai, hanem annak gyártási folyamata minőségével kapcsolatban is.”* (125–126. o.) Nyomatékkal jegyzik meg, hogy *„a gazdasági teret a piacon belül, nem mellette*

vagy azon kívül, kell megerősíteniük azoknak a szereplőknek, akiknek a gazdasági cselekedeteit a kölcsönösség elve ösztönzi” (126. o.). A gazdaságban jelen kell lennie mind a verseny, mind a kultúra elemeinek. Az angol ipari forradalom óta a kultúra folyamatosan teret veszít a versennyel szemben. J. S. Mill szerint „ez az a két szereplő, amely meghatározza a piacot” (100. o.). „... miközben a hagyományos társadalmak lehetővé tették, hogy a kultúra legyen az erősebb szereplő, addig a modern társadalmak a versenyt részesítik előnyben. Ez azért van így, mert a versenyző erők idővel fokozatosan kikezdi a gazdasági tevékenységek azon területeit, amelyek társadalmi konvenciókon és normákon alapulnak.” (100. o.) Bár ez a szempont a könyvben explicite nem szerepel, de ennek a koncepciónak igen fontos tartalma van atekintetben, hogy a piac a gazdasági hatékonyság hordozója, tehát a piac megőrzendő és átalakítandó, nem pedig legyőzendő és kiiktatandó intézmény.

A szerzők súlyos csapásokat mérnek a főáramú közgazdaságtan szinte valamennyi alapvető tételére. A következő megállapítás velősen tartalmazza felfogásuk lényegét: „...egy jószág elfogyasztásából származó haszon nem egyedül annak objektív tulajdonságaitól függ, hanem a választási műveletben való személyes részvételtől is” (112. o.). (Vesd össze a „jólét” mikroökonómiai koncepciójával.) A racionalitásról ezt mondják: „A racionalitás szabályait kizárólag a szándékos cselekvésre alkalmazva, minden olyan cselekvés, amely a hajlamokból származik, mint amilyen a kölcsönösségre irányuló hajlam, irracionálisnak minősül” (113. o.). (Vesd össze a mikroökonomia racionális cselekvést feltételező axiómájával.) A mai közgazdasági iskolák redukcionizmusa, a személyes vonatkozások és kapcsolatok hiánya miatt nem kezelhetők a legégetőbb problémák: a környezet pusztulása, a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek, az állampolgárokat sújtó bizonytalanság érzése a nagyobb gazdagság ellenére, identitáskonfliktusok. A piacról ezt írják: „A piac valójában sokkal több, mint erőforrás-allokáló mechanizmus. Amennyiben társadalmi intézménynek mondható, annyiban olyan sajátos normák tartják fenn, amelyek kulturális mátrixok, konvenciók és bevett gyakorlatok kifejeződései is” (123. o.). (Vesd össze: a piac, mint a szűkös erőforrások optimális allokációjának színtere.) Az utolsó fejezet a boldogságról szól. Ennek egyik alpontja: „A boldogság mint kapcsolat.”

Luigino Bruni és Stefano Zamagni könyve optimizmussal tölti el a főáramú közgazdaságtanból kiábrándult olvasót: a gazdaság, a piac nemcsak az önérdek és önzés, hanem a kölcsönösség és együttműködés színtere és hordozója is lehet. Létezik egy olyan közgazdaságtan, amelyben szerepet kap a személyesség, az érzelem,

amely a gazdasági kapcsolatokat nem személytelenül, eszközként kezeli. Erre az olasz reneszánsz kora és a nápolyi iskola szolgál történelmi előzményül és például. Kétségeink azonban jócskán maradnak. A piac és a gazdaság ilyen átalakítása másfajta embert, pontosabban másfajta tulajdonságaink „aktivizálódását”, előtérbe kerülését tételezi fel. Azaz másoknak kell lennünk, meg kell javulnunk. És ha ez megtörtént, a piacot is képesek leszünk másként működtetni. Ezek a gondolatok képezik a katolikus egyház gazdasági tanításának magvát és hátterét. Ferenc pápa novemberi apostoli levele, az *Evangelii gaudium* is erre épül.

Nincs szó a könyvben egy döntő fontosságú dimenzióról, a globális világgazdaságról. Az összefonódottság miatt a világ bármely pontján elinduló pozitív folyamat azonnal elakad vagy megmarad elszigetelt törekvésnek, ha az nem találkozik tömegesen fellépő, hasonló irányzatokkal. Továbbá: a strukturális változások végrehajtásához is másként gondolkodó, jobb emberekre van szükség. Stílszerűen egy jézusi idézettel kellene zárni ezt az ismertetést, de aligha van találóbb annál, amit Gandhi mondott: „*Te magad légy a változás, amit látni szeretnél a világban*”. (*Civil gazdaság. Hatékonyság, méltányosság, köz-jóllét*; L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013, 204 oldal)